

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 281.93+284.1 «15/16»

Юрій Котляр (Миколаїв)

ПРАВОСЛАВ'Я І ЛЮТЕРАНСТВО В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ (КІНЕЦЬ XVI – ПОЧАТОК XVII ст.)

Із визволенням історичної, політичної і філософської думки країн колишнього СРСР від моноідеологічного впливу, все більше населення України та Росії усвідомлюють потужний вплив релігійних ідей на різноманітні галузі життєдіяльності сучасного суспільства, починаючи з економічної і закінчуючи етичною, естетичною та культурною. У цьому плані актуальною виглядає проблема дослідження впливу лютеранської (протестантської) ідеології на Україну і Росію, а також еволюція української релігійної думки напередодні національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Цим аспектам і буде присвячена наша стаття.

Дана тематика знайшла своє вираження у низці публікацій сучасних авторів: В. Стеценка, С. Повторєвої, В. Савельєва, В. Горпинчука, О. Курила [1]. Проте кожен з них розглядає лише певний аспект запропонованої проблеми, зокрема досліджується православна богословська думка або лютеранство на території України чи Росії. Ми ж спробуємо показати взаємовплив православ'я і лютеранства в історичному контексті з використанням філософських ідей.

Кінець XVI – початок XVII ст. був унікальним періодом в історії українського народу, що характеризувався небаченим досі розвитком культури, освіти, науки, мистецтва, літератури. Недаремно, оцінюючи досягнення культурного прогресу цього часу, М. Грушевський назвав його періодом першого національного відродження України [2]. Економічне піднесення українських земель у вказаний період, розвиток міст, виникнення середніх і вищих навчальних закладів європейського типу, зростання антифеодального та наці-

онально-визвольного руху створили сприятливі умови для розвитку духовного життя, зокрема богословської філософської думки. Визначними її осередками стали Львівська і Київська братські школи, Острозька і Києво-Могилянська академії [3].

Економічні, соціальні та політичні умови життя українського народу наприкінці XVI – на початку XVII ст. зумовлювали потребу в розвитку освіти і науки, особливо теології філософії для ідеологічного обґрунтування завдань його опору колонізаторській політиці Речі Посполитої. Тому в цих умовах і антифеодальна, і національно-визвольна боротьба українського народу набули яскраво вираженого релігійного характеру, відбуваючись у формі захисту православної віри [4].

Природно, що не лише богословська, а й філософська думка України розвивалась передусім у формі полемічних літературних творів, спрямованих на захист православ'я, проти експансії Речі Посполитої та католицької церкви. До того ж істотною традиційною особливістю попереднього розвитку української філософської думки було те, що принаймні до XVII ст. вона не відокремилась в особливу форму суспільної свідомості, а існувала в системі духовної культури під егідою релігії [5].

Релігійна оболонка тодішньої української філософії виступала виразником прагнень і настроїв найбільш прогресивних і освічених представників певних суспільних верств України (міщан, козаків, селян, дрібної шляхти) в їх боротьбі проти утисків магнатів, політики офіційної церкви, панування старого середньовічно-феодального світогляду. Ця ідейна полеміка проти віровчення католицької церкви породила плеяду православних письмен-

УДК 94 (477) «1793-1863»

Ігор Кривошея (Умань)

**МЕТАМОРФОЗИ ЛОКАЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ
«ЦЕНТР – ПЕРИФЕРІЯ»
НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 1793-1863 РОКАХ
(на прикладі латифундій графів Потоцьких (герб «Пилява»))**

В останні роки в Україні особливо активно розвивається новий напрямок, який також є популярним і в Європі – «історична регіоналістика», об'єктивно-предметна галузь якої включає дослідження відмінностей конкретних територій, історико-географічного простору, об'єднаного соціально-економічним, соціокультурним і конфесійним факторами.

У той же час, вивчити регіональні процеси у повному обсязі неможливо, якщо:

1. Не виділити в окремий напрямок дослідження взаємин центр – периферія (у масштабі континентальному або державному).

2. Не показати роль центру в кожному окремо взятому регіоні.

Характерною рисою історичного розвитку Правобережної України в XVIII-XIX ст. було велике приватне землеволодіння, конкретніше економічно-територіальних утворень – магнатерій, які практично були міні-державами в Речі Посполитій.

Серед найбагатших і найвпливовіших магнатів цього періоду бачимо Браницьких, Любомирських, Потоцьких, Сангушків та інших. Ослаблена Річ Посполита усе більше привертала увагу сусідніх держав, які тільки й чекали її повного падіння. Повний занепад був не за горами, тому що утворення Панської конфедерації (1768-1772 рр.), учасники якої не враховували необхідності реформування польського суспільства, проявляли до некатоліків ворожість [1], а також невміння самотужки придушити повстання 1768-1769 рр. на Правобережжі [2] й звернення за допомогою до російської імператриці Катерини II, показали, що політичних способів рішення проблеми встановлення стабільності в польсько-литовській державі не залишилося.

На Правобережжі у другій половині XVIII ст. можна виділити магнатерії: Станіслава Потоцького, якому належали Уманщина, Тульчинський, Могилевський, Дашівський ключі, Ольховецьке та інші староства в Брацлавському, Подільському воєводствах – 312 сіл і містечок; Прота Потоцького – Ямпольський, Краснянський, Махновський, Любарський, Гусятинський ключі; Чарторийського – 165 населених пунктів у Меджибіжському, Зиньківському, Грановському, Старосинявському, Ніколаєвському ключах, Летичівському і Камянецькому староствах і 19 сіл Клевановського маєтку на Волині; Браницьких – уся Білоцерківщина і Богуславське староство; Вороничей – Трояновський і Пилявський ключі; Любомирського – 168 сіл і городків у маєтках Узбережжя на Дністрі; Жевуських – Новоколятинівський, Лучинецький, Михалпольський ключі та інші села Подільського воєводства і півдня Волині; Оссолинських – Хмельницьке староство [3].

Наявність таких локалізованих магнатських державних утворень, які відігравали важливу роль у розміщенні політичних сил, а також вносили дезінтеграційне зерно у внутрішнє- і зовнішньополітичне становище Речі Посполитої.

Після другого і третього поділів Речі Посполитої на Правобережжі намітилися зміни в структурі і характері магнатських володінь, під впливом конфіскацій маєтків опозиціонерів до російської скарбниці, а також процесів купівлі-продажу тощо.

Алгоритм російської політики відносно великого землеволодіння на Правобережжі визначався двома факторами: 1) лояльністю власників російській короні; 2) небажанням царського уряду залишати в приватному володінні стратегічні, як у військовому, так і в соціально-економічному

ників-полемістів: Клірика Острозького, Василя Суразького, Герасима та Мелетія Смотрицьких, Стефанія та Лаврентія Зизаніїв, Захарія Копистенського, Кирила Транквіліона-Ставровецького і найвидатнішого серед них – Івана Вишенського, які у своїх творах порушували важливі богословські і філософські проблеми [6].

Православні полемісти захищали позиції українського православ'я, вдаючись передусім до ірраціоналістично-екзистенціальної аргументації в дусі неоплатонічного ареопагізму. Так як, богословські та філософські ідеї розвивалися під гаслом боротьби проти католицизму та унії, навряд чи можна говорити про існування в Україні цілісної філософської школи чи напряму. Але ідеологічна боротьба, яка відбувалась у формі літературної полеміки, об'єктивно сприяла розвиткові філософської думки України, виокремленню філософії в самостійну форму суспільної свідомості, галузь наукового знання. Необхідно було обґрунтувати і викласти вчення православ'я як струнку теологічну систему, що спирається на відповідну теоретико-філософську основу. Це породжувало потребу в освічених філософах і теологах, здатних до цього, а отже, сприяло засвоєнню досягнень світової філософської думки і виникненню шкіл і навчальних закладів європейського типу.

Особливо тісно творчість православних полемістів була пов'язана з православними братствами. Саме при братствах почали відкриватись перші православні освітні заклади – братські школи. Ці школи стали не лише провідними центрами культури й освіти в Україні кінця XVI – початку XVII ст., а й осередками ідеологічної боротьби. Викладачі та вихованці цих навчальних закладів були авторами переважної більшості полемічних творів того часу [7].

Слід також зауважити, що у зв'язку з церковною Реформацією і початком поширення в Україні конфесій та ідеології раннього протестантизму в українській богословсько-філософській думці з'являються й окремі протестантські ідеї. Православні полемісти охоче використовували деякі протестантські твори для полеміки з католиками та уніатами.

Початком Реформації вважається 31 жовтня 1517 р., коли М. Лютер оприлюднив свої 95 тез. Вже в 1520-х рр. ідеї Реформації почали поширюватися в Польському королівстві, і зокрема у Малій Польщі, до складу якої входила і Східна Галичина. Про це переконливо свідчать едикти польського короля Сигізмунда I, скеровані проти поширення творів Лютера і його прибічників у Речі Посполитій. Так, 24 травня 1520 р. було видано едикт, згідно з яким заборонялося завозити, продавати і купувати лютеранську літературу. За порушення цього едикту передбачалася конфіскація майна, позбавлення громадянських прав і вигнання з Польщі. Проте цей едикт не зміг зупинити поширення творів Лютера та інших реформаторів у Польщі. Тому було видано ще два, більш суворі едикти. Вони були оприлюднені відповідно, 15 лютого 1522 р. і 7 березня 1523 р. Березневий едикт погрожував за ввезення, продаж, купівлю і зберігання лютеранської літератури смертною карою, а саме – спаленням на вогнищі (аутодафе).

З іншого боку, папський престол, який посідав тоді Климент VII, парадоксальним чином сприяв поширенню ідей реформації в середовищі католицького духовенства. В 1530 р. з волі папи імператор Священної Римської імперії Карл V надіслав Сигізмунду I текст Аугсбурзького віросповідання. Копії було надіслано багатьом католицьким священикам з метою ретельного вивчення для наступного спростування. Краківський єпископ П. Томицький дозволив священикам читати твори Лютера з метою їх аргументованого спростування з позицій католицької церкви.

Україна XVI ст. належала до європейського політичного, культурного та релігійного контексту. Незважаючи на відсутність державності і фактичну окупацію Литвою та Польщею, український народ, особливо в складі Великого князівства Литовського, мав змогу вести автономне релігійне життя. Про європейський контекст у релігійному плані свідчать ті факти, що чимало українських священиків крім освіти на заході також підтримували зв'язки з західними християнськими церквами. Дієву роль у цьому плані виконувала Римо-

католицька церква, яка намагалася навернути українців до католицизму. Найчастіше римо-католицька експансія мала успіх серед шляхетських родин, які часто переходили до католицизму через те, що до нього належала державна еліта Литви та Польщі [8].

Ідеї Реформації поширювалися через навчання українців у протестантських університетах. Так, серед студентів Віттенберзького університету були видатні діячі реформаційних рухів в українських землях А. Моджевський, С. Лютомський, С. Лотоцький. Польський історик Реформації М. Любович з цього приводу зазначав: «Лютер та інші реформатори набувають великої популярності і користуються авторитетом у поляків; до них звертаються польські шляхтичі за порадами у справах виховання своїх дітей» [9].

Найбільшого поширення у сорокові роки XVI ст. в українських землях набуло лютеранське віровчення. Несподівано реформаційний рух дістав підтримку при польському королівському дворі. Справа в тому, що духовними наставниками спадкоємця престолу Сигізмунда-Августа були ліберально налаштовані канонік І. Козминчик і Лаврентій. Деякі погляди Лютера поділяв і духівник королеви Бони – Франциск. Така їх позиція сприяла тому, що в середині 40-х рр. XVI ст. Краків став центром поширення протестантизму у Речі Посполитій. У 1543 р. розпочалася відкрита проповідь лютеранського віровчення, а у 1545 р. в Кракові було створено протестантський гурток, до складу якого входив Я. Прилуцький – секретар великого коронного маршала П. Калити. Саме Я. Прилуцький, маючи парафію у містечку Мостиська Перемишльської єпархії, розпочав проповідувати реформаційне вчення у Східній Галичині [10].

Реформація в Німеччині відчутно вплинула на Польщу, а через польську церкву і на церкву України. Варто зазначити, що відомостей про велику кількість реформованих парафій української церкви не має. Хоча треба зазначити, що було декілька випадків переходу на лютеранство шляхтичів, а вже вони, відповідно, переводили до євангелізму своїх селян. Очевидно, що

за таким прикладом діяли лютеранські громади у Венгрові, Мордах, Нурці та Найндорфі (Берестейщина). Чимале поширення, окрім населених пунктів, де мешкали німецькі колоністи, лютеранство мало також на Закарпатті. Особливо цей процес посилювався, коли почало вводилося уніатство. Уніатство підтримали Габсбурги і закарпатський магнат Гомонай. Духовенство в 1614 р. погодилося приєднатися до унії, але селяни підняли повстання, побивши священників, що прийняли унію, і поранивши єпископа А. Крупецького. З того часу на Закарпатті почали діяти дві церкви: уніатську підтримували Габсбурги, а православні спиралися на протестантів [11].

Очевидним є факт, що до лютеранства переходили головним чином колишні римо-католицькі священники та парафії, а також ті шляхтичі українського походження, що перейшли до католицизму. До таких, очевидно, і належали двоє із найцікавіших представників покатоличеного українства С. Оріховський та М. Кровицький.

С. Оріховський навчався у Віттенберзі і мешкав безпосередньо в домі М. Лютера, був приятелем Ф. Меланхтона. Після повернення з Німеччини він став Перемишлянським каноніком і проповідував у Журавцях і Побідниках. За його свідченням, «...землі воєводства руського були особливо чуйні до різних релігійних суперечок» [12]. На сеймі у Вишні в 1550 р. Оріховський заявив, що постанова про celibat духовенства є диявольським вченням і що він не бажає підкорюватися йому, хоча б і янгол з неба умовляв його. Згодом він облишив лютеранство і навіть став його противником.

Не так доля склалася у М. Кровицького, щирого учня Меланхтона. Будучи плебаном у Вишні, Кровицький на одному із синодів дієцезії виступив проти зловживань у католицькій церкві (можливо припустити, що це був захист статей Аугсбурзького віросповідання). Проте свою діяльність М. Кровицький завершив у антитринітаріанському таборі, що стало логічною еволюцією його пізніших кальвіністських поглядів.

Реформаційні погляди поділяли також П. Борятинський і Л. Слончевський. Пер-

ший згодом став особистим секретарем короля Сигізмунда-Августа, а другий з 1546 р. був єпископом у Кам'янець-Подільському. В 1548 р. Перемишлянський шляхтич Х. Білецький відкрито запровадив у місті Ланцеті, яке належало йому, лютеранську літургію. Одночасно він заборонив відправи на честь Діви Марії. Він також відмовився від дотримання постів і переконував своїх підлеглих чинити так само. Його приклад наслідували каштелян З. Ненецький, Мартин з Опочна, Е. Отвиновський, Г. Тоболка, І. Пекарський. Того ж року під впливом протестантського проповідника Хринстовського шляхтич Г. Язловецький запровадив у своїх землях протестантську літургію і вигнав домініканських ченців з Червоногруда [13].

Початок проникнення лютеранства в Росії відноситься до XVI ст. Лютеранське вчення поширювалось через Польщу, Литву та Україну, в яких біля середини XVI ст. гусити, лютерани і кальвіністи мали свої молитовні будинки. Однією з першопричин еміграції лютеран послужила протидія, яку зустріло нове віросповідання з самого початку свого існування з боку римського папи і католицьких правителів. Вормський едикт 1521 р. забороняв сповідувати лютеранство, приписував спалювати лютеранські книги, примушував громадян виступати проти нового віровчення [14].

Притоку й осіданню лютеран в Росії сприяла релігійна віротерпимість до протестантів: їм надавалась свобода у віросповіданні та відправленні культу, дозволялося будувати свої церкви. Влада свідомо віддавали перевагу лютеранам, так як протестантизм являв собою меншу небезпеку для ортодоксальної церкви і православної віри ніж католицизм [15]. Де ла Невіль, який мандрував по території Росії відзначав, що «ні одне віросповідання, окрім католицького, не знаходить собі в Москві заборони» [16].

Поширенню лютеран в Росії сприяли також політичні умови, так як Росія мала напружені відносини з католицькими Польщею та Литвою і тому орієнтувалась на лютеранські країни. Розширення полі-

тичних зв'язків приводило до обміну дипломатичними місіями, з якими наряду з іноземцями-лютеранами приїздили і лютеранські пастори. Дипломатичні союзи закріплювались шлюбами російських правителів на лютеранках, які зі шлюбом переймали православну віру.

Незважаючи на те, що лютеранська Реформація не мала надто великого поширення в Україні та Росії XVI ст., наслідки її для церковного, суспільного та майбутнього державного життя важко переоцінити. На користь заслуг Реформації перед Україною чітко висловився І. Огієнко: «...найголовніша ідея, яку скріпила й зреалізувала Реформація, була та сама, що ми бачимо в Європі, Чехії та Польщі – це переклади Св. Письма на живу народну мову, а також вживання народної мови в богослужінні» [17]. Це дало можливість пропагувати письмову українську мову і розвивати ідею української національної державності, яка була реалізована в добу Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Таким чином, російському та українському православ'ю імпонувало те, що лютерани (протестанти) боролися з католицизмом, зі зловживаннями у католицькій церкві, а православної церкви не зачіпали. Власне, за безпосередньої участі впливового українського князя К. Острозького, жваво обговорювалася ідея православно-протестантської унії. Але ця ідея не знайшла підтримки у найвищих православних церковних колах України. Створення подібної унії могло стати можливою альтернативою пізнішого Переяславського договору з Росією, оскільки Україна на період 1654 р. мала б тісні зв'язки з лютеранською Швецією. Саме в такому контексті слід розглядати вплив лютеранства на історичні події України XVI-XVII ст.

Загалом є всі підстави твердити про безперервність процесу розвитку кращих традицій української релігійної філософії, що підкреслюють творчі здобутки українських письменників-полемістів. Своєрідність висунутих у ході богословської полеміки філософських ідей та їх нерозривний зв'язок з європейськими релігійно-філософськими вченнями, зокрема, люте-

ранством, дозволяє розглядати період кінця XVI – початку XVII ст. як важливий етап у розвитку не лише богословської, а й філософської думки України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горпинчук В. Українська реформація в церковному контексті УСЦАВ першої половини XX століття: передумови та історичні особливості. – К., 2003; Курило О. Лютеране в Росії XVI-XX вв. – М., 2002; Повторєва С., Савельєв В. З історії реформаційних рухів у Західній Україні XVI ст. // Історія релігій в Україні. – Кн. 1. – Львів, 2002; Повторєва С., Савельєв В. Специфіка виховання в лютеранській традиції // Історія релігій в Україні. – Кн. 2. – Львів, 1999; Стеценко В. Філософські засади богословської думки в українській полемічній літературі // Історія релігій в Україні. – Кн. II. – Львів, 2003.
2. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці. – К.-Львів, 1912. – С.3.
3. Філософія відродження на Україні. – К., 1990. – С.5-7.
4. Стеценко В. Філософські засади... – С.422.
5. Нічик В.М. Філософські попередники Г.С. Сковороди // Філософська думка. – 1965. – № 2. – С.70.
6. Козачишин Н.М., Матюхіна О.А. Філософська і суспільно-політична думка на Україні у XVII ст. – Львів, 1992. – С.5-14.
7. Стеценко В. Філософські засади... – С.426.
8. Горпинчук В. Українська реформація... – К., 2003. – С.3.
9. Повторєва С., Савельєв В. Специфіка виховання... – С.63.
10. Повторєва С., Савельєв В. З історії реформаційних рухів у Західній Україні XVI ст. // Історія релігій в Україні. – Кн. 1. – Львів, 2002. – С.342-343.
11. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 1. – К., 1992. – С.498.
12. Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні. – Львів, 1995. – С.90-91.
13. Повторєва С., Савельєв В. З історії реформаційних рухів... – С.343.
14. Курило О. Лютеране в Росії... – С.35.
15. Чанышев А.Н. Протестантизм. – М., 1969. – С.191-192.
16. Росія XV-XVII вв. глазами иностранцев. – Л., 1986. – С.523.
17. Огієнко І.І. Українська Церква. – К., 1993. – С.101.

Юрій Котляр *Православ'я і лютеранство в Україні та Росії (кінець XVI – початок XVII ст.)*

У статті розкривається вплив релігійного фактору (розвиток православ'я, католицизму, уніатства та протестантизму у кінці XVI – початку XVII ст.) на становище українських земель того часу. Автор торкається як релігійно-культурних, так і соціально-політичних аспектів проблеми.

Ключові слова: протестантизм, лютеранство, католицизм, середньовіччя, уніатство, полемісти, Річ Посполита, українські землі

Юрий Котляр *Православие и лютеранство в Украине и России (конец XVI – начало XVII вв.)*

В статье раскрывается влияние религиозного фактора (развитие православия, католицизма, униатства и протестантизма в конце XVI – начале XVII вв.) на положение украинских земель того времени. Автор затрагивает как религиозно-культурные, так и социально-политические аспекты проблемы.

Ключевые слова: протестантизм, лютеранство, католицизм, средневековье, униатство, полемисты, Речь Посполита, украинские земли

Jury Kotljar *Orthodoxy and a Lutheranism in Ukraine and Russia (end XVI - beginning of XVII centuries)*

In article influence of the religious factor (development of Orthodoxy, Catholicism, Unianism and Protestantism at the end of XVI - the beginning of XVII centuries) on position of the Ukrainian grounds of that time are revealed. The author touch both religious-cultural, and sociopolitical aspects of a problem.

Key words: Protestantism, Lutheranism, Catholicism, Middle Ages, Unianism, polemists, Rich Pospolyta, Ukrainian lands

Рецензенти:

Тригуб О.П., к.і.н., доцент

Шевченко Н.В., к.і.н., доцент

Надійшла до редакції 15.04.2009 р.